

Zimányi Vera uradalomtörténete méltóan csatlakozik a műfaj klasszikus előzményeihez. Témáját, terjedelmét, alaposságát tekintve a korszak felszabadulás utáni irodalomban ma is egyedülálló. Ha módszere vitára ad okot, abban az agrártörténeti kutatás megerősödésének, a legutóbbi évek kutatásainak is szerepe van. Ezekre nem volt hatás nélkül az itt vitatott munka: hogy mennyire nem, azt azok tanúsíthatják elsősorban — mint magam is —, akik a szerző jóvoltából frissen ismerhettük meg eredményeit.

Aki annak idején betekinthezett Zimányi disszertációjának anyagába, okkal fájjalja, hogy nyilvánosságra kerüléséig ennyi idő telt el, s kinyomtatására még csak ezután kerülhet sor. A vitában a késelem kérdése úgy vetődik fel, hogy vajon 5 évvel ezelőtt ugyanezek a problémák merültek volna fel itt? S ami itt elhangzott, abból mi került volna szóba akkor? — Elégedjünk meg annak megállapításával, hogy a vita, mely a kor agrártörténetének legizgalmasabb mozzanatait érintette, maradandó hatású élmény a résztvevők számára; s ez egyúttal jelzi a vitát inspiráló munka rangját is. A szerző teljesítményén is múlik, milyen visszhangot vált ki, a történetírás milyen távlataira irányítja figyelmünket.

Két konkrét kérdéshez: a telekegység megváltoztatásával kapcsolatos hipotézist bedrogközi adatok alátámasztani látszanak; a lakosság folytonosságának vizsgálatánál pedig az újabb tapasztalat szerint csak beható, a családnevek egyeztetésén jóval túlmenő névtörténeti kutatás hozhat eredményt.

PACH ZSIGMOND PÁL felszólalása

Engedjék meg a vitaülés tisztelt résztvevőit, hogy mielőtt ismét megadnám a szót az opponenseknek, majd a jelöltnek, néhány mondatmal magam is hozzájáruljak egyik-másik vitatott kérdés diszkusziójához, — annak rövid, de nyomatékos hangsúlyozásával kezdve, hogy a pozitívan kicsendülő véleményekkel a munka egészét illetően magam is egyetértek.

Az egyik kérdés, amelyet szeretnék röviden szóvá tenni, a *majorsági gazdálkodás méreteinek, arányainak* kérdése. Itt Zimányi Verának ahhoz a megfogalmazásához kapcsolódom, amikor is összegezve a rohonc—szalonaki uradalom allódiumaira vonatkozó elemzését, megállapítja — nagyon óvatos, mértéktartó fogalmazás ez —, hogy itt az allodiális gazdálkodás fejlődése ellenére „a 17. század végéig *sem vált uralkodóvá*” (48. l.). Szeretném ezt a — gazdaságtörténeti irodalmunkban különben gyakran használt — fogalmat kissé szabatosabbá tenni és arra utalni, hogy ez a kifejezés: az allodiális gazdálkodás uralkodóvá vált, vagy: nem vált még uralkodóvá, bizony milyen sokféleképpen értelmezhető, következtetéseként tartalma mennyire elmosódhatik. Vannak, akik ezt a fogalmat abban az értelemben használják, hogy az allodiális jövedelmek milyen arányban szerepelnek az uradalom összes jövedelmein belül. A másik értelmezés szűkebben a majorsági szántógazdálkodásra vonatkozik: az allodiális gabonabevétel hogyan aránylik vagy az uradalom egész gabonabevételéhez, vagy a jobbágyok szolgáltatta gabonabevételhez. Végül — hogy egyebet ne említsek — van olyan értelmezés is, amely szerint az „uralkodóvá válás” — legalábbis a szántóművelést illetően — azt jelenti, hogy a majorsági önkezelésben levő szántóföldek területe nagyobb, mint a jobbágykezelésben levő szántók területe.

Amikor a majorsági gazdálkodás XVI—XVII. századi kiterjedésével gazdaságtörténeti irodalmunk foglalkozni kezdett, akkor az utóbb említett aránynak olyan kvantitatív megközelítésével próbálkozott — nyilván emlékszünk rá —, hogy egy-egy uradalom községeinek a számával állította szembe az uradalom allódiumainak a számát. Megállapította például, hogy a szepesvári uradalom 32 községet foglalt magába és csak két allódiomot, tehát — vonta le a következtetést — a majorsági gazdálkodás jelentősége csekély volt. Ez a módszer azonban hamis képet ad, — már csak azért is, mert figyelmen kívül hagyja, hogy a majorközpontokhoz különböző tagokban, különböző falvakban tartoztak allodiális pertinenciák.

Ezekből a régebbi kvantitatív megközelítésekből legföljebb 4—5%-os szántóföldi arány lett volna kiolvasható. Most a vita során Zimányi Vera az opponenseknek adott válaszában — magában a disszertációban erre még nem tett kísérletet — azt a bizonyos 60—40%-os (vagy több mint 60, kevesebb mint 40%-os) gabonabevételi arányt próbálta, helyesen, alapnak tekinteni a majorsági szántó és az úrbéres (jobbágykezelésben levő) szántó arányának meghatározásához. Perjés Géza is ezt az (*indirekt*) módszert alkalmazta, arra az eredményre jutva, hogy itt az allodiális termőterület 13% lehetett. (Csak zárójel-

ben jegyzem meg: azt is világosan jelezni kell, vajon az össz-szántóterülethez vagy a jobbágykézben levő szántóterülethez viszonyítjuk a majorsági szántóföldet. Ha az utóbbi arányt számoljuk, akkor már a 60—40%-os gabonabevételi arányból [a dézsmán csak *egy dézsmának számítva is*] az következik, hogy az allodiális szántóterület a jobbágyi szántónak 15%-ára rúgott.)

De mit jelent ez az arányszám? Hogyan kell ezt értékelni? Sok-e vagy kevés? Mindenesetre *ebben* az értelemben korántsem vált még uralkodóvá az allodiális gazdálkodás; már ti. abban az értelemben, hogy a földesúri önkezelésben levő szántó területe elérte, ill. meghaladta volna a jobbágyi használatban levő szántók területét. De vajon később is — akár a XVIII. század végén, a XIX. század elején — uralkodóvá válik-e a majorsági gazdálkodás ebben az értelemben? És vajon ugyanez időszakban, a XVI—XVII. században uralkodóvá válik-e ebben az értelmezésben a majorsági gazdálkodás azokon a kelet-európai területeken, amelyek az önkezelésű földesúri gazdálkodás — ha szabad ezt (az itt paradox) kifejezést használnom — „klasszikus” országaiként jönnek számba?

Hadd hivatkozzam példának okáért arra, hogy a XVI. század második felére vonatkozó észtországi kutatások (*Ligi*) csak annyit állapítanak meg, hogy a majorsági gazdálkodásból származó uradalmi gabonabevétel általában nagyobb, mint a jobbágyok szolgáltatta gabona mennyisége. Nem többet ennél! A XVII. század kutatója (*Soom*) ugyanezért Észtországára vonatkozóan a század első felét illetően 1:4 arányt állapít meg, tehát azt, hogy a jobbágykezelésben levő szántóknak mintegy 25%-át teszik ki a földesúri önkezelésben levő szántók; a XVII. század végére pedig ez az arány 1:3-ra emelkedik, tehát az allodiális szántó még akkor is csak mintegy 33%-ára rúg a jobbágykézben levő szántónak. Hadd említsem még meg: abban az időszakban, amelyre vonatkozóan Zimányi Verának a leggazdagabb rohonc—szalonaki forrásanyag áll rendelkezésére, tehát az 1620—30-as évek időszakában, — Mecklenburgban, amely kiváltképpen „klasszikus” hazája az önkezelésű robotgazdálkodásnak, a gazdaságtörténeti kutatás megállapítása szerint (*Tessin*) még a lovagi birtokokon is legfeljebb 50% ez az arány, tehát a majorsági szántóföld még mindig legfeljebb felét éri el a jobbágyi használatban levő szántónak.

Mindebből — úgy vélem — következik, hogy mennyire óvatosan kell bánnunk a majorsági gazdálkodás „uralkodóvá válása” kifejezéssel; másrészt pedig, hogy az a megállapítás, amely szerint a majorsági szántó és paraszti szántó arányának értelmében ez idő tájt még nem vált uralkodóvá a majorsági gazdálkodás, nemcsak a rohonc—szalonaki uradalomra, nemcsak a magyarországi uradalmakra általában, hanem azokra a kelet-európai országokra is elmondható, amelyekről mint a földesúri önkezelésű gazdálkodás fő területeiről szokás beszélni. Igen kívánatos lesz tehát, ha a disszertációt Zimányi Vera — amint válaszában ezt kilitásba helyezte — ilyen jellegű, indirekt módszert alkalmazó számításokkal ki fogja egészíteni; ez a nemzetközi összehasonlítás szempontjából is hasznos lesz.

Egyébiránt, ahogy áttekintettem a disszertációt, az a benyomásom, hogy — legalábbis egyes esetekben — Zimányi Vera megkísérelheti a *direkt módszer* alkalmazását is, már ti. azt, hogy ne csak közvetve, a gabonabevételekből állapítsa meg az allodiális és úrbéres (paraszti) szántónak az arányát, hanem közvetlenül a szántóterületekre vonatkozóan fennmaradt adatokból. Ez meglehetősen ritka s ezért különösen becses alkalom, mert az eddig ismert, feldolgozott forrásanyag elég kevés lehetőséget kínál erre. 1672-ben a szepesvári uradalomnál megállapítható például, hogy a két majorságnak kb. 1600 köblös szántójával 4500—4600 köblös jobbágykézen levő szántó állt szemben; de az ilyen adatok viszonylag ritkák, — már ti. amikor a kérdéses arányt nem közvetve, a gabonabevételek alapján, hanem közvetlenül a szántóterületre vonatkozó adatok alapján lehet meghatározni. Zimányi Vera forrásanyaga erre lehetőséget nyújtana, és ez különösen fontos, mert ha kétféle: direkt és indirekt módszerrel tudjuk a szóban forgó arányt kiszámítani, akkor természetesen a hibalehetőségeket ez nagymértékben csökkenteni fogja.

Számom egyébként megjegyzésem közül még talán kettőt említenék, inkább csak jelzés-szerűen, mintsem kifejtve azokat. Az egyik: a *terményjáradék súlya, szerepe* a jobbágy-szolgáltatások között a XVII. századi Magyarországon. Zimányi Vera az opponenseknek adott válaszában már utalt a terményszolgáltatásoknak, a terményjáradéknak *növekvő* szerepére a XVII. században, összefüggésben — ahogy mondta — a gazdasági viszonyok „naturalizálódásával”. Ez az utalása továbbfejlesztését, korrekcióját jelenti a disszertáció amaz állásfoglalásának, amely mind a pénz-, mind a terményjáradék XVII. századi *stabilitását* hangoztatta, úgy vélekedve, hogy csupán a szárazkocsmapénznek az 1630-as években történő bevezetése jelentett komolyabb változást a termény- és a pénzjáradékok

tekintetében a rohonc—szalonaki uradalom gazdálkodásában. Pedig az uradalom által behajtott terményjáradékok között nagy hangsúllyal kell utalni magára a jobbágytelkekről behajtott dézsmára; az egyháztól bérelt, de földesúri jellegűvé vált, földesúri dézsmára — amint, ismét csak válaszában, Zimányi Vera már kiemelte ezt —; a földesúri dézsmára, amely igen fontos, a rögzített mértékű akó- vagy köbőlgabonánál jóval fontosabb gabonabevételt jelentett az uradalom számára, és pedig — ahogy az imént hallottuk — a bérösszegnek 10—15-szörösét is elérő értékben. A földesúri dézsma tehát a rohonc—szalonaki uradalom XVII. századi forrásanyaga alapján is előtérben álló vagy legalábbis igen számottevő járadékformának tűnik, — hiszen pl. 1683-ban az uradalom egész gabonabevételének mintegy 1/3-át nyújtotta.

A földesúr által behajtott dézsma jelentősége, másrészt pusztatelkek és irtásföldek esetében még szembetűnőbb. A disszertáció idéz pl. egy 1699. évi intézkedést, amely pusztatelkek megszállásáról szól. Milyen feltételek mellett? A pusztatelket fogó jobbágyok az első évben minden földesúri és egyéb szolgáltatástól mentesek, *kivéve a dézsmát*; a következő években jönnek azután az egyéb szolgáltatások. A disszertáció másutt — talán kissé enyhített fogalmazásban — az irtványföldekről beszél, amelyekről — úgy mond — csak mintegy névleges szolgáltatást szedtek. Zárójelben azonban odaiktatja, hogy természetesen a *dezsma ezekről is behajtották*.

A gabonadézsma tehát, mint a földesúr által szedett dézsma, a rohonc—szalonaki uradalomban is kétségtelenül jelentős terményjáradékforma volt. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a természetbeni borszolgáltatás, vagyis a bordézsma plusz a rögzített hegyvám — amelyek közül az utóbbi többnyire meghaladta az előbbit, bár arányuk természetesen a mindenkorai terméseredménytől függött — milyen kiemelkedő szerepet játszott az uradalom borbevételeiben — azok mintegy 3/4-ét nyújtotta —, akkor a terményjáradéknak, a terményszolgáltatásoknak a fontosságát a XVII. századi járadékstruktúrában sokkal nyomatékosabban kell elismernünk a tárgyalt uradalomban is; annak megállapításával természetesen — és erről a szerző meggyőző anyagot nyújt —, hogy a robot jelentette a jobbágyokra legsúlyosabban nehezedő járadékformát.

Végül megjegyzéseim utolsó csoportjának — amely a *paraszti és a földesúri árutermeles* problémakomplexumát illeti — most már csak töredékeit érintem. Érdekes — és, talán a disszertáció elkészültének „történeti távlatából” is folyóan, kellően nem értékelte — tények olvashatók erre vonatkozólag Zimányi Vera munkájában. Arról olvashatunk például, hogy 1634—1678 között nem differenciálódásról, a jobbágyság egy részének elszegényedéséről, kisebbik részének pedig meggazdagodásáról van szó, hanem a jobbágyság egészének fokozatos elszegényedéséről; a század végén már alig találunk olyan jobbágyokat, akiknek ötnél több igásállatuk volt, míg a korábbi évtizedekben ilyen gazdagparasztnak sokkal nagyobb számban bukkantak fel. Ehhez hozzáfűzhetjük: kétség-telennék tűnik itt a jobbágyi-paraszti árutermeles háttérbe szorítása, annak a fontos összefüggésnek az érvényesülése, amely a jobbágyi differenciálódás vizsgálatánál nem mindig részesül kellő figyelemben, — már ti. az az összefüggés, hogy a roboton alapuló majorsági gazdálkodásnak természetesen van differenciáló hatása is, de alapvetően a paraszti differenciálódás ellenében hat, alapvetően konzerváló, ill. általánosan elnyomó hatása van robotnak, a „második jobbágyság” különböző formáinak, amelyek éppenséggel nem a differenciálódás előmozdítói, hanem hátráltatói. Hátráltatói ti. annak a differenciálódásnak, amely a paraszti árutermeles fejlődésének talaján bontakozik ki, és a feudális viszonyok szétrepesztéséhez, tőkés viszonylatok kialakulásához vezet. — Hasonlóképpen a szelléresedés alakulásáról szóló fejezetet, amely szintén érdekes adatsort tartalmaz, ugyancsak érdemes lenne a jobbágyi árutermeles alakulásának összefüggésében továbbfejleszteni.

Zimányi Vera az opponenseknek adott válaszában úgy ítélte meg, hogy demográfiai szempontok, a termőterület alakulása és egyéb adatsorok tanúsága szerint mind a földesúri, mind a paraszti árutermeles visszafejlődött a XVI. századtól a XVII. század közepéig az általa vizsgált területen; valami megroppanás történt a XVI—XVII. század fordulójára körül a „második jobbágyságnak” a XVI. században kialakult rendszerében. A magam részéről ezt a fejtegetést értékesnek tartom, de az oksági összefüggéseket kissé másként értelmezem. Nem hiszem, hogy a századforduló körül megroppant a „második jobbágyság” rendszerének a XVI. században kialakult formája, és utána valami más következett, hanem úgy tartom, hogy a XVII. század első felére ez a rendszer, ha szabad nekem is a „szűk keresztmetszethez” hasonló magyartalan kifejezést használnom, éppen „kifutotta magát”, vagyis teljesen kibontakozott. Az oksági összefüggést pedig abban látom, hogy a roboton alapuló, földesúri-majorsági gazdálkodás előretörése, különböző közvetett és közvetlen hatásokkal, szükségképpen a jobbágyi árutermeles rovására

érvényesült; viszont a jobbágyi árutermelésnek, sőt a jobbágyi termelésnek éppen a majorsági, roboton alapuló gazdálkodás előrenyomulása következtében történő — erről valóban el lehet mondani — „megroppanása”, megnyomorodása hatott vissza abban az irányban, hogy maga a majorsági gazdálkodás sem tud már továbbfejlődni, mert hiszen elnyomortja azt a bázist, amelyre munkaerő-igaerő dolgában támaszkodik: a parasztgazdaságot.

Azok a népesedési és egyéb vonatkozások, amelyeket figyelmet érdemlően emelt ki Zimányi Vera válaszában, bekapcsolhatók egy ilyen, még szélesebb összefüggésbe; s így talán még tovább tudunk lépni a korszak agrártörténete valóban legnagyobb jelentőségű problémakörének: a majorsági és a paraszti árutermelés viszonyának megvilágításában, amelynek tisztázásához Zimányi Vera — már most is történeti távlatból tekinthető — disszertációjával becses hozzájárulást nyújtott.

ZIMÁNYI VERA válasza

Valóban helyes lett volna a disszertáció elején rövid tájékoztatást nyújtanom a munka keletkezésének körülményeiről, célkitűzéseiről, és hasznos lett volna megindokolni a feldolgozott uradalom (ill. uradalmak) területi és időbeli elhatárolásának a szempontjait. Legyen szabad az e téren elkövetett mulasztást most itt röviden helyrehoznom.

Mint levéltáros hosszú évekig dolgoztam a Batthyány-család levéltárának rendezésén és később leltározásán; ugyanezen idő alatt lehetőségem nyílt a rendkívül gazdag forrásanyag egy kis részét feldolgozni a levéltár tudományos célkitűzéseinek megfelelő formában. Csak nagyon erősen összevont formájú, módszerű forrásközlésre gondolhattam — uradalmi monográfiák írását a levéltár nem tekinti saját profiljába tartozó műfajnak — és így alakult ki bennem az uradalmak gazdag urbárium sorozatát maximálisan összevonó, de az áttekinthetőséget és értékelést ugyanakkor elősegítő történeti statisztikai módszer alkalmazásának terve. Munkám tehát döntően az urbáriumokra támaszkodik, minden egyéb, bár nagy mennyiségben felhasznált forrás csak kiegészítésként szolgál. Munka közben azután világossá vált előttem, hogy az uradalom gazdálkodásának bemutatásához ugyancsak szükséges volna legalább a számadásanyagok valamilyen formában való közlése. A legteljesebb sorozatot adó évtizedek gabona- és bortermésére vonatkozó számadásokat lemásoltam, az adatsorok bizonyos összefüggéseit százalékosan kiszámítottam; mindez készen áll, de az anyag terjedelme miatt nem kerülhet sor a közlésére.

Még hatalmas mennyiségű leltár, tiszttartói jelentés és utasítás, jobbágykérvény stb. között lehetett volna válogatni a kép teljesebbé tételére. Az úriszéki jegyzőkönyvek felhasználását mellőztem, mivel a *Varga Endre* és munkaközössége nagy úriszéki kiadvány kötete az általam feldolgozott uradalmakból is tartalmaz jegyzőkönyveket.

Ha a feldolgozásba nem is vonhattam be nagyon sok iratfajtát, igyekeztem ezekből a bevezetésben minél többet hasznosítani. Van bizonyos jogosultsága annak az észrevételnek, hogy a bevezetés nem annyira a táblázatok eredményeit összegezi, mint inkább az uradalom és jobbágyai életéről felvázolt képet igyekszik a *nem* közölni, de az általam ismert sok egyéb forrás segítségével plasztikusabbá tenni, nem is annyira *összegezve*, mint inkább *kiegészítve*, életre keltve a számsorokból kibontakozó képet. Mindez abból adódik, hogy a bevezetés, bár sokkal többet nyújt a források használatára vonatkozó technikai útbaigazításnál, mégsem a monografikus feldolgozás célkitűzésével és lehetőségeivel készült.

Miután a munka során követendő történeti statisztikai módszer és helytörténeti műfaj így adódott a számomra, a feldolgozandó anyag területi és időbeli elhatárolása már inkább gyakorlati kérdéssé vált. Kezdetben szerettem volna legalább az összes Vas megyei Batthyány-uradalmat feldolgozni az előbb említett módszerrel. A XVI—XVII. század során a család vagyonának és hatalmának alapját képező németújvári, valamint rohonc—szalonaki uradalmak mellett, amelyeket 1524-ben, ill. 1526-ban nyertek adományul, a XVII. század során megszerezték a nagyon értékes körmendi uradalmat, valamint a borostyánkői és a dobra—rakiesán—muraszombati birtokokat is. Azonban már az anyaggyűjtés során világossá vált, hogy mindezen uradalmaknak mégoly összevont formában való feldolgozása is messze túllépné egy kötet terjedelmét, és a nehéz könyvpublikálási viszonyok mellett az egész terv irreálisá válnék. Így amikor lehetőségem nyílt arra, hogy egy kötetet Ausztriában jelentessen meg (a feldolgozott területek nagy része ugyanis a mai Ausztria területén fekszik), különválasztottam a németújvári uradalomra vonatkozó részt, és az ugyancsak az uradalomhoz tartozó 18 őrségi falu anyagának az elhagyását